

A „TÉSZ” LÉTJOGOSULTSÁGA HAZÁNKBAN, ÉS VÉGREHAJTÁSA A SZEGEDI FEGYHÁZ ÉS BÖRTÖN HSR RÉSZLEGÉN

CSÁTI Veronika

A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés a büntetőjogi rendszer primátusán elhelyezkedő büntetés. Alapjaiban határozza meg ugyanis a büntetőjog világát, az egész szankciórendszert, valamint a büntetőjogi felfogást az, hogy ultima ratioként milyen büntetési nemet, illetve azt milyen tartalommal megtöltve tart készenlétben a társadalom védelmére.¹ A kérdés hazánk börtönnépességének kis csoportját érinti, azonban a rendszerváltozás, valamint a halálbüntetés eltörlését követően mégis a Btk. egyik legtöbbször módosított rendelkezése az életfogytig tartó szabadságvesztés és az ebből történő feltételes szabadságra bocsátás.

Büntetőjogi szankciórendszerünk egyik, pusztán létezésében is vitatott intézménye a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés (továbbiakban: TÉSZ), melynek egyértelmű bizonyítékát adja az, hogy minden korban máshogy vélekedtek a büntetési nemről, az érvek és ellenérvek folyamatos harcát vívni egymással, amelynek eredményeként a törvényhozás, és a joggyakorlat egyik sarkalatos kérdésévé vált.² A probléma tehát nem újként, a jogirodalomban számos szerző fogalmazta már meg álláspontját a kérdésről.³ E tanulmány célja ismertetni a TÉSZ létjogosultságát ma hazánkban, ezért igyekszem szubjektív értékítélet és állásfoglalás nélkül levezetni az egyes érveket és ellenérveket a

¹ POLGÁR András: *Ad dies vitae. Az életfogytig tartó szabadságvesztés szabályozása, gyakorlata és végrehajtása*. Doktori értekezés. Pécs, 2017. 1–241. A jelen tanulmányban hivatkozott internetes források utolsó elérési ideje egységesen 2018. október 10. napja.

² HAGYMÁSI Kornélia: Végtelen idő a rácsok mögött – avagy mennyiben van ma létjogosultsága Magyarországon a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésnek. *Börtönügyi Szemle*, 2009/2. 61–76.

³ GÖNCZI Gergely: *A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés emberi jogi megítélése érvek, ellenérvek*. Mailáth György Tudományos Pályázat, 2014.

jogintézménnyel kapcsolatban. Céloom továbbá bemutatni a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésüket töltő elítéltek helyzetét, különösképp a Szegedi Fegyház és Börtön Hosszúidős Speciális Részlegén, rámutatva ezáltal a végrehajtási problémákra.

1. A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés múltja, jelene, jövője

1.1. Szabályozási előzmények

Az életfogytig tartó szabadságvesztés hazai szabályozásával kapcsolatban megállapítható, hogy az eredetileg a halálbüntetés és a határozott tartamú szabadságvesztés közötti híd szerepét töltötte be,⁴ és már a Csemegi-kódex is ismerte. A TÉSZ szükségessége mellett leggyakrabban elhangzó, és már a Csemegi-kódex kapcsán is felmerült⁵ érv, hogy a halálbüntetés eltörlését követően ez a szankció az egyetlen alkalmas eszköz arra, hogy a legsúlyosabb bűnök elkövetőit ki lehessen zárni a társadalomból.⁶ Ez a büntetés hatékonyan szavatolja a társadalom védelmét a különösen veszélyes elkövetők ellen, egyben kiküszöböli a halálbüntetés azon rizikófaktorát, amely kizárja az esetlegesen alaptalanul elítélt személyek utólagos rehabilitációját. Magyarország Alaptörvénye szerint

„Mindenkinek joga van a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz. Senkit nem lehet szabadságától másként, mint törvényben meghatározott okból és törvényben meghatározott eljárás alapján megfosztani. Tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés csak szándékos, erőszakos bűncselekmény elkövetése miatt szabható ki.”⁷

A szabadságvesztés-büntetésből történő feltételes szabadságra bocsátás jellegeről Nagy Ferenc kifejti, hogy nem tekinthető csak és kizárólag végrehajtási kategóriának. Így a feltételes szabadságra bocsátás jogintézményére sajátos

⁴ NAGY Ferenc: A szabadságelvonással járó szankciókról az új Btk-ban. *Börtönügyi Szemle*, 2014/4. 5.

⁵ NAGY Ferenc: *Az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetéséről*. In: TÓTH Károly – CSÉKA Ervin: *Emlékkönyv Dr. Cséka Ervin egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára*. Szegedi Tudományegyetem ÁJK, Szeged, 1992. 377–398.

⁶ POLGÁR András: Egy szankció védelmében – a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésről. *Bűnügyi Szemle*, 2009/4. 39–43.

⁷ Magyarország Alaptörvénye, IV. cikk (1) és (2) bek.

anyagi jogi és végrehajtási kettősség, vegyes jelleg jellemző.⁸ 1990-ben az Alkotmánybíróság 23/1990. (X.31.) AB határozatában megállapította a halálbüntetés alkotmányellenességét, melyre figyelemmel az életfogytig tartó szabadságvesztés lépett az első helyre, mint súlyosabb büntetési nem, kifejezve azt, hogy az állam büntető hatalmának nincs joga életet elvenni, de joga van az alkotmányos jogállamnak a jogépségi büntetésre, a megtorló, arányos büntetésre.⁹ Az 1993-as Btk.-módosítás¹⁰ lényeges eleme volt, hogy egyetlen esetben ugyan, de először zárta ki a szabadságvesztésre ítélt feltételes szabadulását, nevezetesen ha az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéltet ismételten életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélik, ugyanakkor az elkövetkező évek bűnözési struktúrájának változásával, az elkövetett bűncselekmények súlyának növekedésével felmerült az igény az életfogytig tartó szabadságvesztés alkalmazási lehetőségeinek kiterjesztésére.¹¹

1.2. A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés ma

Az Országgyűlés az 1998. évi LXXXVII. törvénnyel több ponton módosította a Btk.-t. A novella megreformálta az életfogytig tartó szabadságvesztésre vonatkozó rendelkezéseket is, melyre figyelemmel a magyar büntető anyagi jogban bevezetésre került a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés. A törvénymódosítás során a folyamatosan szigorodó büntetőpolitika érvényesült, mely részben abban mutatkozik meg, hogy a Btk. 46.§ (3) bekezdése kizárja, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték eggyel enyhébb fokozatba kerülhessenek a végrehajtás során, nyilván az eggyel súlyosabb fokozat ez esetben nem releváns.

Másrészt a feltételes szabadságra bocsátás intézménye szintén szigorodott, ugyanis ha a bíróság életfogytig tartó szabadságvesztést szab ki az elkövetővel szemben, úgy az azt kiszabó ítéletében vagy meghatározza a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját, vagy kizárja azt. A hatályos Btk.

⁸ NAGY Ferenc: A határozott ideig tartó szabadságvesztésből történő feltételes szabadságra bocsátásról. In: DEÁK Ferenc – PALLO József (szerk.): *Börtönügyi Kaleidoszkóp. Ünnepi Kötet Dr. Lőrincz József 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Tudományos Tanácsa, 2014. 158.

⁹ SZABÓ András professzor alkotmánybíró párhuzamos véleménye. Idézi: HAGYMÁSI i. m. 61–76.

¹⁰ 1993. évi XVII. törvény a büntető jogszabályok módosításáról.

¹¹ HAGYMÁSI i. m. 61–76.

miniszteri indokolása az életfogytig tartó szabadságvesztést határozatlan tartamúnak nevezi. Ez a büntetésforma tartalmaz ugyan határozatlansági mozzanatot, mégsem minősíthető valódi értelemben vett határozatlan tartamú szabadságvesztésnek, és a szankciók rendszerében sem ezt a szerepet tölti be.¹²

Az előbbieken kifejtettek alapján megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt jogintézmény léte és jogi természete egyaránt viták forrása, azonban a legnagyobb dilemmát a feltételes szabadságra bocsátásból való kizárás, vagyis a TÉSZ jelenti. Megközelíthető a kérdés problematikája arról az oldalról, hogy a szankció megalkotásánál a legalapvetőbb alkotmányi rangú követelményt, a *nulla poena sine lege* elvét figyelmen kívül hagyták, ugyanis a törvény nem határozza meg a feltételeket, amelyek fennforgása esetén kizárható a feltételes szabadságra bocsátás.

„Az emberi méltóság alkotmányos elvével összeegyeztethetetlen, ha az embert – ideértve a büntettest is – az elítélését követő magatartásától, helyzetétől teljesen függetlenül az állami hatósági beavatkozás pusztán tárgyává, eszközévé degradálják a büntetőeljárásban és a végrehajtás során is. Márpedig ez történné az élet végéig tartó büntetés-végrehajtás esetén.”¹³

A büntetés áttöri az Alkotmányban foglalt emberi méltóság elvét, és nem tartja be az embertelen, kegyetlen, megalázó büntetés tilalmát sem, amelyet több, Magyarország által is elfogadott egyezmény, pl. a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya,¹⁴ az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Európai Egyezménye tartalmaz.¹⁵ Kétségtelen, hogy a szabadságvesztés-büntetés már önmagában is számos alapjog sérelmével jár az elítéltre nézve. Ezek az alapjogsérelmek azonban megfelelnek az alkotmányos büntetőjog azon elvének, miszerint legitim cél érdekében történnek, valamint eleget tesznek a szükségességi-arányossági tesztből származó követelményeknek, mivel a személyi szabadság korlátozása a jogerős, határozott idejű szabadságvesztés-büntetést kiszabó bírósági ítélet alapján arányban áll az elérni kívánt cél fontosságával, és az ennek érdekében okozott alapjogsérelemmel.¹⁶ Alkotmányossági köve-

¹² Uo.

¹³ NAGY i. m. 210.

¹⁴ Az 1996. évi ENSZ Egyezmény 10. cikke szerint a szabadságuktól megfosztott személyekkel emberségesen és az emberiség veleszületett méltóságának tiszteletben tartásával kell bánni.

¹⁵ NAGY Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, Korona, 2004. 338.

¹⁶ 26/1999. (IX.8.) AB határozat.

telmény ugyanakkor az is a korlátozás tekintetében, hogy nem érintheti az alapjog lényeges tartalmát.¹⁷ A TÉSZ nemcsak egyszerűen korlátozza az elítélt személyes szabadságát, hanem teljes mértékben megszünteti azt, ezért megalapozottan feltehető, hogy az alapvető jog lényeges tartalmát érinti,¹⁸ ugyanakkor már önmagában azzal is sérti az alkotmány 2. § (1) bekezdésében elismert jogállamiságot, hogy megbontotta a büntető anyagi és a büntetés-végrehajtási jog közötti összhangot.¹⁹

1.3. Érvek és ellenérvek – avagy van-e létjogosultsága a TÉSZ-nek Magyarországon

Az új Btk. tervezetének elkészítése során az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium jogászhai körében komolyan felvetődött, hogy megszüntetik a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést, melyre figyelemmel a Btk. tervezet módosításában először nem szerepelt a legsúlyosabb bűncselekményeket, a szinte kivétel nélkül több emberi életet kioltó elkövetőket büntető jogintézmény. Az újabb Btk.-tervezet bár a hatályos Btk. életfogytig tartó szabadságvesztésre vonatkozó szabályozását több ponton is megváltoztatja, azonban a tervezet rendszerében az ítélőbíró az ítéletében több ponton is kizárhatja az életfogytig tartó szabadságvesztére ítélt feltételes szabadságra bocsátásának lehetőségét azzal, hogy a tervezet az elkövető huszadik életéve helyett a huszonegyedik életében határozza meg azt az életkort, amely felett helye lehet az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetés kiszabásának. Ugyanakkor újraszabályozza az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélt, de a feltételes szabadság kedvezményéből ki nem zárt elítéltek feltételes szabadságra bocsátásának rendszerét.²⁰

A TÉSZ szükségessége mellett leggyakrabban elhangzó érv, hogy a halálbüntetés eltörlését követően ez a szankció az egyetlen alkalmas eszköz arra, hogy a legsúlyosabb bűnelkövetőket ki lehessen zárni a társadalomból.²¹ Véleményem szerint a TÉSZ bevezetésével a halálbüntetéshez hasonló elrettentő erővel bíró, a társadalmat az elkövetőtől megóvó, a társadalom igazságérzetének is megfelelő, a jogállami következményeket figyelembe vevő szankciót teremtett a törvény-

¹⁷ HAGYMÁSI i. m. 61–76.

¹⁸ 30/1992. (V.26) AB határozat.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ POLGÁR (2009) i. m. 39–43.

hozó.²² Ugyanakkor a halálbüntetés eltörlésével összefüggésben egyetérthetünk Kadlót Erzsébet által kifejtettekkel:

„A büntetőjog – emberiességi szempontoknak megfelelő – szankciós eszközállománya korlátozott. Lehetnek ebben eltérések a jogrendszerektől, társadalmaktól függően, de van a civilizált közösségnek egy olyan elfogadott minimuma, amely alá az emberi jogokat elismerő állam nem mehet. Ma már nem kérdés, hogy a halálbüntetés alkalmazása a civilizált minimumba nem fér bele, ahogyan a kínzó és megalázó büntetések is rég visszaszorultak. Felvilágosult állam semmilyen alapon nem törhet senki életére, a büntetésére sem.”²³

Az új Btk. megalkotásával összefüggésben felmerülő szakmai viták annak idején ezt a büntetési nemet is érintették. Sokféle érvelés elhangzott, azonban legtöbb esetben a szankció ellenében.²⁴ Az Emberi Jogok Európai Bírósága ekként fogalmazott:

„A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés valójában nem jogi kérdés. Sokkal inkább filozófiai vagy társadalomelméleti. Amikor erről gondolkodunk, arra kell válaszolni valójában, hogy miképpen bánjon egy társadalom a képzeletbeli társadalmi hierarchia legálján lévőekkel.”²⁵

Egyesek vitatják a büntetés jogosságát, mások célszerűségét, de a társadalmi érdekeket figyelmen kívül hagyni nem lehet. Célszerűségével szemben a javító elmélet hívei állnak, azonban a javítás a büntetésnek csak az egyik, és nem az egyedüli célja. Bár több állam alkotmánybírósága elvi élel mondta ki, hogy az elítélt csak akkor őrizheti meg emberi méltóságát, ha van reménye a szabadulásra, ugyanakkor a TÉSZ kiszabása a kiemelkedően kegyetlen, a társadalom rendjével szemben álló, azt alapjaiban veszélyeztető cselekmények okán szükséges lehet. Tudományos és jogalkalmazói körökben egyaránt régóta vita zajlik arról, hogy szükség van-e Magyarországon TÉSZ-re, avagy ahogy azt a cím is

²² POLGÁR (2017) i. m. 1–241.

²³ KADLÓT Erzsébet: *A jogos védelem és a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés a Btk-ban. Az új Büntető Törvénykönyv. Hagyomány és megújulás a büntetőjogban.* Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium. 2013. 75–88.

²⁴ POLGÁR (2017) i. m. 1–241.

²⁵ KARSAI Dániel: Az Emberi Jogok Európai Bíróságának határozata a tényleges életfogytiglani szabadságvesztésről. *Jogesetek Magyarázata*, 2014/1. 77.

mutatja, van-e ma létjogosultsága hazánkban ennek a jogintézménynek. A kérdés megválaszolása korántsem egyszerű, amelyet tükröznek a következőkben ismertetett vélemények is.²⁶

Nagy Ferenc szerint

„A társadalom, pontosabban az emberi közösségek biztonságát kellően védeni kell a veszélyes és nagyon súlyos bűnesetek elkövetőitől, ám ennek aránytalan, az emberi méltóságot sértő, kegyetlen, ebből következően alkotmányosan is aggályos formája az életfogytiglan tartó szabadságvesztés [...] azt kellene lehetővé tenni, hogy a büntetés-végrehajtási bírúk meghatározott időintervallum letelte után megvizsgálhassák a kérdést, és akár egy többlépcsős procedúra után dönthessenek a feltételes szabadlábra helyezésről vagy annak megtagadásáról.”²⁷

Herczog Mária szociológus ezen kérdésről úgy vélekedik, hogy

„a tényleges életfogytiglan tartó szabadságvesztés bevezetésének alapvető társadalmi funkciója feltehetően az, hogy biztosítsa a társadalom védelmét: az elítéltektől meg kell védeni a többséget. A jogalkotó szerint ennek megfelelő módja lehet a társadalmi közösségből való végleges kirekesztés. A börtönbüntetés értelmét az adná, ha a bent lévők olyan mintákat kapnának, amelyeket kinti életükben is kamatozni tudnának. A tanulás és a munka biztosítása közismerten jó módszer, ám a tapasztalatok mégis azt mutatják, hogy a szabadulók jelentős része nem képes a korábbi devianciához vezető tulajdonságokat, késztetéseket, körülményeket megváltoztatni, illetve ehhez nem kap érdemi segítséget.”²⁸

Már a TÉSZ bevezetése idején is vita folyt arról, hogy a büntetés milyen hatással lesz a bűnözésre, az elítéltek személyiségére, illetve a büntetés-végrehajtásra. Kriminálstatisztikusok szerint ez a büntetés, akárcsak a halálbüntetés, nem hat mérhetően a bűnözés alakulására, vagyis nem csökken miatta a bűncselekmények száma. Kerecsi Klára kriminológus ekként vélekedik a kérdésről:

²⁶ B. PAPP László: Mindörökké rács mögött. Szükség van-e a tényleges életfogytiglani szabadságvesztésre? *De Jure*, 2007/2. 22–25.

²⁷ HAGYMÁSI i. m. 61–76.

²⁸ HAGYMÁSI i. m. 61–76.

„Csodálkozhatunk-e a visszaeső bűnözők nagy számán, amikor éppen mi zártuk össze olyanokkal őket, akik hozzájuk hasonlóan jogsértő életvitelt folytattak? El kell ismerni azt, hogy az emberek változnak, a börtönöket tehát nem tekinthetjük kizárólag az ártalmatlanná tétel eszközeknek. Olyan közegnek kell lennie, amely a bűnökkel való szembenézésre, a megbánásra és a változásra ösztönöz. A tényleges halálig tartó börtönbüntetés beleütközik az embertelen és kegyetlen büntetés tilalmába, hisz esélyt nem ad az elítéltnak a szabadulásra, a társadalomba való visszailleszkedésre. Számos ország példája bizonyította már, hogy a halálbüntetés léte vagy nem léte nem befolyásolja az élet elleni bűncselekmények számának alakulását. A prevenció szempontjából valószínűleg éppen ennyire közömbös az is, hogy van tényleges életfogytiglani büntetés egy országban vagy nincs.”²⁹

Tóth Mihály kifejtette, hogy „miközben indokolt lenne a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés rendszerének megváltoztatása, ezzel párhuzamosan szükséges a feltételes szabadlábra bocsátás feltételeinek szigorítása.” Szerinte a halálbüntetés megszüntetése után több érv is szólt a TÉSZ, mint a legszigorúbb büntetés mellett. Ilyen érv volt, hogy vannak olyan visszaeső bűnözők, akik ismét emberöléseket követnek el, őket pedig nem lenne szabad a társadalomba visszaengedni. Az utóbbi években viszont nyilvánvalóvá vált, hogy ugyanazok az érvek, amelyek a halálbüntetéssel szemben felhozhatók, vagyis hogy sérti az emberi méltóságot és emberi jogi szempontból is aggályos, megállnak egy olyan büntetéssel szemben is, ami nem ad tényleges esélyt a szabadulás reményére. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy e szankció sem jelent mindig végleges szabadságelvonást, hiszen a köztársasági elnök kegyelmezési jogköre kiterjedhet ilyen esetekre is, ilyenre azonban a rendszerváltás óta még nem volt példa. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben ténylegesen alkotmányellenes lenne a rendelkezés, úgy valószínűleg az Alkotmánybíróság megvizsgálta volna.³⁰

Véleményem szerint a TÉSZ fenntartása mellett szóló érvek közül kiemelkedően fontos a közrend védelme, illetve a megtorlás és arányosság elve. A TÉSZ a speciális prevenció mellett a generális prevenciót és a társadalmi igazságérzet helyreállítását is hatékonyan szolgálja. A generális prevencióhoz kapcsolódó következő érv, hogy a TÉSZ fenyegetése a potenciális gyilkosok elrettentését is

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

szolgálja.³¹ Egy másik, gyakran felmerülő érv a büntetés megtorló aspektusára fókuszál: a súlyosabb, rendszerint emberélet kioltásával járó bűncselekmények adekvát szankciója – a halálbüntetés kiiktatása után is – csak olyan büntetés lehet, ami súlyában igazodik az elkövetett cselekményhez (proporcionalitás).³² William J. Bowers 1993-ban megjelent tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a halálbüntetés támogatóinak túlnyomó része nem konkrétan a szankcióhoz ragaszkodik, az élet bűnös elvételét azonban csak hasonló súlyú retorzióval véli arányosíthatónak. Ezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a TÉSZ az Európa Tanács országaiban egységesen eltörölt halálbüntetés egyetlen valós, társadalmilag elfogadott³³ alternatívája. Az Egyesült Államokban a halálbüntetés-ellenes mozgalmak hatására számos államban vezették be a TÉSZ-t a *capital punishment* alternatívájaként. A halálbüntetést el nem törölő államokban is megfigyelhető jelenség, hogy a TÉSZ bevezetésének eredményeként az esküdtszék kevesebb halálos ítéletet mondott ki.³⁴

A TÉSZ jogintézményét támogatók mellett természetesen vannak eltérő vélemények a jogalkalmazók körében. Az egyik legfőbb érv a TÉSZ eltörlése mellett az volt, hogy az Európai Unióban a legtöbb ország büntetőjoga tényleges életfogytiglani szabadságvesztés szankciót nem ismer, sőt, a tendencia az, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztést is kezdik eltörölni, így nem ismernek határozatlan ideig tartó szabadságvesztést és általában a súlyosabb esetekben is tizenöt év után megnyílik a lehetőség a szabadulásra. Ez az érvelés a többségi elvre, mint legitimációs tényezőre hivatkozott, ami dogmatikailag nem meggyőző. Abból, hogy a tagállamok többsége ezt a gyakorlatot folytatja, nyilvánvalóan nem következik az, hogy ez a gyakorlat helyes lenne. A mennyiség ugyanis nem von szükségszerűen minőséget maga után.³⁵ Polgár András szerint

„joggal vitatható, hogy helyes lenne egy olyan jogalkotási irányvonal, amely a társadalmat kiszolgáltatottá és védtelenné, vagy csökkent védekezési potenciával rendelkezővé teszi éppen a társadalomra legnagyobb veszélyt jelentő bűncselekményekkel szemben. Hogyan

³¹ Catherine APPLETON – Bent GROVER: The Pros and Cons of Life Without Parole. *The British Journal of Criminology*, 47/4., 2007. 597–615.

³² APPLETON–GROVER i. m. 597–615.

³³ SOLT Ágnes: Az életfogytig tartó szabadságvesztés empirikus vizsgálata. *Börtönügyi Szemle*, 2009/2. 77–98.

³⁴ A matter of life and death: the Effect of Life-without-Parole Statutes on Capital Punishment. *Harvard Law Review*, 119/6. (2006) 1838–1854.

³⁵ RUZSONYI Péter: Élni nem engedjük, halni nem hagyjuk őket – sorozatgyilkosok a rácson innen II. rész. *Börtönügyi Szemle*, 2016/3. 41–57.

érvényesülne egyáltalán ilyen irányvonal mellett a büntetéskiszabás legfontosabb elve, a tettarányosság elve. Tény, hogy a legsúlyosabb élet elleni cselekményeket általában és többségében aszociális, deviáns, torzult személyiségű egyének követik el. Van-e bármilyen tudományos vagy empirikus alapja azon feltételezésnek, hogy az ilyen – vagyis beteg személyiségű – elkövetők másfél-két évtized alatt olyan pozitív változáson képesek keresztülmenni, amelyek alkalmassá teszik őket az eredményes reszocializációra. A fegyintézetek, mint totális intézmények, mesterséges, zárt világa még inkább torzítja a torz lelkű emberek személyiségét. Az ingerszegény környezetben elsivárosodnak, kiszámíthatatlanná válnak, képtelenné lesznek az önálló életvitelre, mely az esetek döntő többségében önmagában megkérdőjelezi a társadalomba való visszailleszkedésük sikerességét. Egy-két évtized fegyintézetben töltött idő után a társadalomba való visszailleszkedés esélye erősen csökken, még egy megfelelően motivált, jogtudatos, normakövetésre berendezkedett, megfelelő képzettséggel-végzettséggel rendelkező elítélt esetében is, fejlett szociális háló mellett is. Mindemellett nem tudja a negatívumokat kellőképpen orvosolni a büntetés-végrehajtási szervezet felkészültsége, fejlettsége sem. Így az, hogy az állomány szakképzett, az infrastrukturális feltételek megfelelőek, nem pótolják az elméleti oldalról elvárt befogadó-készséget, az együttműködési hajlandóságot, melyek az eredményes reszocializáció feltételei. Emiatt eredményes visszailleszkedésük a társadalomba nem várható.”³⁶

1.4. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának állásfoglalása a „reményhez való joggal” kapcsolatban

Nem ritkán felmerülő érv a TÉSZ eltörlése mellett, hogy ez a büntetés sérti a reményhez való jogot. Reményhez való jogot azonban sem az Emberi Jogok Európai Bírósága által alkalmazott ún. Római konvenció, sem a hatályban volt Alkotmány, illetve a jelenleg hatályos Alaptörvény sem ismert, illetve nem szabályoz. Így meg kell állapítanunk, hogy ilyen alanyi jog a magyar jogrendszerben nem létezik. Az tény, hogy az EJEB esetjogában a reményhez való jog megjelent, a bíróság álláspontja szerint az egyezményben megfogalmazott embertelen bűntetésre vonatkozó tilalomból levezethető az elítéltnak a felülbírálatra vonatkozó

³⁶ POLGÁR (2017) i. m. 1–241.

alanyi joga. Valójában azonban az emberi jogi határozatokban nem reményről van szó, hanem távlatról, így a fordítás félrevezető. Az elítélt számára nem reményt, hanem távlatot kell biztosítani.³⁷ Ehhez kapcsolódóan említendő meg, hogy Bán Tamás szerint komoly esélye lenne annak, aki a TÉSZ miatt a strasbourgi bírósághoz fordulna, hiszen az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetés kiszabását nemzetközi dokumentumok ugyan nem tiltják, ám pl. az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága leszögezte: minden elítéltnak biztosítani kell a jogot arra, hogy bizonyos idő eltelte után felülvizsgálják a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét. Az ET másik bizottsága pedig kimondta, hogy „valakit a szabadulás reménye nélkül bebörtönözni embertelen büntetés.”³⁸ A német és az olasz alkotmánybíróság már a hetvenes évek közepén elvetette ezt a büntetési nemet. Nem tartották ugyan alkotmányellenesnek, ha valakit életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélnék, ám ilyen büntetés alkotmányosságának feltétele a szabadulás jogi, vagy legalább elméleti lehetőségek biztosítására. Hazánkban a TÉSZ ügyében az Alkotmánybírósághoz két indítvány benyújtására került sor. 2004-ben két ügyvéd fordult beadvánnyal az Alkotmánybírósághoz, hogy semmisítsék meg a Btk. azon rendelkezését, amely lehetővé teszi a TÉSZ kiszabását. A beadvány a Btk. azon rendelkezését támadja, amely lehetőséget biztosít a bíróságnak, hogy életfogytig tartó szabadságvesztés büntetés kiszabása esetén kizárja a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét. 2006-ban az Alkotmánybírósághoz (továbbiakban: AB) újabb indítvány érkezett, azonban az AB munkatársa kijelentette, hogy az AB nem fog ebben a kérdésben dönteni, azt a törvényhozó kötelességének tekinti.³⁹

1.5. A CPT állásfoglalása a TÉSZ végrehajtása kapcsán

Természetesen a büntetés-végrehajtás nemzetközi kontrollja is működik, mely ajánlásokat, megfontolandó és követendő elveket határoz meg hazánk számára. Az erőszakos, embertelen, vagy megalázó bánásmód vagy büntetés megelőzéséről szóló Európai Egyezmény 7. cikkének végrehajtására a CPT (az Európa Tanács kínzás megelőzésére létrehozott bizottsága) delegációja 2007-ben helyszíni látogatást tett Magyarországon. A helyszíni látogatás fő célja Szegedi

³⁷ KATONA Tibor észrevétele a Magyar Igazságügyi Akadémián az életfogytig tartó szabadságvesztés tárgyában megrendezett konferencián. Idézi: POLGÁR (2017) i. m. 1-241.

³⁸ BÁN Tamás: A tényleges életfogytiglani büntetés és a nemzetközi emberi jogi egyezmények. *Fundamentum*, 1998/4. 119–127.

³⁹ HAGYMÁSI i. m. 61–76.

Fegyház és Börtön speciális egységének, a hosszú távú büntetések letöltésére szolgáló HSR részleg helyzetének vizsgálata volt. A magyarországi látogatást követő jelentésében a CPT számos ajánlást és észrevételt tett az életfogytig tartó szabadságvesztést töltők számára nyitandó speciális részleg kialakításának tervére, vagyis a TÉSZ büntetésüket töltők számára. Ami a TÉSZ-re ítéleteket illeti, a CPT-nek komoly fenntartásai vannak azzal a koncepcióval kapcsolatban, amely szerint az olyan fogvatartottakat, akiket egyszer elítéltek, egyszer és mindenkorra úgy tekintik, hogy veszélyt jelentenek a társadalomra nézve és megfosztják a feltételes szabadságra bocsátás reményétől is. E vonatkozásban a Bizottság hivatkozik a Miniszteri Bizottság Európai Börtönszabályzatáról szóló, 2006. január 11-i, Rec (2006) 2. számú ajánlására a feltételes szabadságra bocsátásról szóló 2003. szeptember 24-én elfogadott Rec (2003) 22. számú ajánlás 4.§-ára, amelyek egyértelműen jelzik, hogy a jogszabályoknak minden elítélt számára biztosítaniuk kell a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét, ideértve az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéleteket is. A CPT a TÉSZ-re ítélték társadalomra veszélyességének rendszeres felülvizsgálatának bevezetésére ösztönzi a magyar hatóságokat, a személyes kockázatelemzés alapján, annak a megállapítása végett, hogy a büntetésük hátralevő részét képesek-e a társadalomban eltölteni, és milyen feltételek, illetve felügyeleti intézkedések mellett. Ezek alapján elmondható, hogy maga a CPT, illetőleg a nemzetközi dokumentumok által megfogalmazott ajánlások nem kötelező érvényűek, azok megfontolandók a jogalkotás során.⁴⁰

Összegezve a legsúlyosabb szankció mellett, illetve ellene szóló érveket és véleményeket elmondható, hogy a TÉSZ szabályozását egyes szerzők szerint felül kell vizsgálnia a magyar jogalkotónak, és meg kell kísérelnie egy alkotmányos jogállam elvárásainak megfelelő törvényi szabályozást kialakítani. Ugyanakkor ezzel szemben áll az, hogy a magyar társadalom véleményem szerint még nem érett meg arra, hogy kövesse az európai tendenciát, és mindössze 15 évben határozza meg a legsúlyosabb büntetést, hiszen a TÉSZ kiszabására a legsúlyosabb, kiemelten kegyetlen bűnelkövetőkkel szemben kerül sor, esetükben pedig indokolt lehet a közösségből való kizárásuk, és a lehetőség elvetése, hogy visszatérjenek a szabad társadalomba, figyelemmel arra, hogy ezen elkövetők esetében e legritkább esetben találkozni sikeres reszocializációs példával. A kérdés eldöntése tehát nem egyszerű, és a TÉSZ Btk.-ban történő további fenntartása, annak következményei további szakmai vitára adhatnak okot, különös figyelemmel az életfogytig tartó szabadságvesztés szabályozásában

⁴⁰ HAGYMÁSI i. m. 61–76.

megmutatkozó változtatásokra, módosításokra, a jogintézménnyel kapcsolatban megfogalmazódott véleményekre.⁴¹

2. A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés végrehajtása

2.1. A hosszúidős speciális részlegre vonatkozó szabályok

A joggyakorlatban felmerülő TÉSZ ellen szóló érvek érintik a büntetés-végrehajtást is. Közgazdasági érvek szerint az életfogytig tartó szabadságvesztés, különösen a TÉSZ kifejezetten költséges. Azonban véleményem szerint az emberi jogok megóvása nem függhet költségvetési szempontoktól, pusztán gazdasági okokra hivatkozva nem szenvedhetnek sérelmet. Nem lehetnek relevánsak azok az érvek sem, amelyek szerint az adott szankció végrehajtása számottevő biztonsági kockázatokkal jár.⁴² A nem kellően szigorú, módszertanilag esetleg hibás végrehajtásból eredő kockázatok és rendkívüli helyzetek ugyanis szintén nem magának a szankciónak a hibájára mutatnak rá, hanem a végrehajtás mulasztásaira, tévedéseire hívják fel a figyelmet.⁴³ A büntetés-végrehajtási szervezet a TÉSZ bevezetése óta, a bíróságok ítélkezési gyakorlatának figyelemmel kísérése mellett, keresi a hosszúidős elítéltek sajátos kezelési megoldásait, így hozták létre a hosszúidős speciális részleget (továbbiakban: HSR). Az eltelt idő során igazolódott, hogy e részleg a TÉSZ-t töltő elítélteken kívül más hosszúidős büntetésüket töltő elítéltek számára is elhelyezésül szolgálhat, míg a TÉSZ büntetést töltő elítéltek más részlegre is helyezhetők. A HSR rendeltetése – szemben a biztonsági részleggel (BR) – alapvetően a kezelést szolgálva az elítéltek számára sajátos, a biztonsági követelményeknek megfelelő elhelyezést biztosít, az ún. „lakóbörtön” kezelési elve mellett. Utóbbi során a klasszikus börtönfunkciók a HSR-en belül érvényesülnek, lehetőség szerint személyre szabott módon. A HSR-re az életfogytig tartó, vagy legalább tizenöt évi szabadságvesztés-büntetését töltő elítélt helyezhető, akinek magatartása, a szabadságvesztés végrehajtása során tanúsított együttműködési készsége, az intézet rendjéhez és biztonságához való viszonya, valamint egyéni kockázatelemzése alapján különleges kezelése és elhelyezése indokolt abból a célból, hogy a

⁴¹ Uo.

⁴² *De Jure Jogászok Magazinja*, 2007/2. 22.

⁴³ POLGÁR (2017) i. m. 1–241.

közösségbe helyezésre felkészítést kapjon, illetve a közösségbe visszahelyezést nyerjen. Az elhelyezés alapja ennek megfelelően a végrehajtás során az elítéltre vonatkozóan szerzett tapasztalatok, az elmúlt időszak történései, a bűnügyi személyes adatok és a fogvatartást érintő egyéb információk, valamint az ezekből az adatokból, ismeretekből elvont, az elítélt személyére vonatkoztatott kockázatbecslési következtetések, továbbá kezelési célok. A HSR szabályainak alkalmazására – a rendeltetéséből eredő, mozgásszabadságot korlátozó, valamint egyes jogok módosult gyakorlását megalapozó intézkedések miatt – sajátos törvényi garanciák mellett történik. Az egyéniesítés elvének megfelelően a szigorú rendelkezések, illetve a szükséges biztonsági intézkedések együttesen vagy külön-külön alkalmazhatók. Ennek megfelelően az elítélt állandó őrzés és felügyelet alatt áll, a büntetés-végrehajtási intézet területén engedéllyel és felügyelettel mozoghat, zárkáját zárva kell tartani, illetve zárkájában indokolt esetben belső biztonsági rács alkalmazható. Különös rendelkezés továbbá a HSR-en belüli munkavégzés, az önképzés és az egyéni lelki gondozás, míg ezzel szemben más munkahely, a közösségi szabadidős, sport- és vallási program parancsnoki engedéllyel jelölhető ki, vagy vehető igénybe. Az elítélteknél tartható tárgyak köre és mennyisége korlátozható, ugyanakkor az elítéltek motiválása érdekében biztosított kedvezmény, hogy a számukra a törvényben biztosított kapcsolattartás gyakorisága növelhető.⁴⁴

2.2. A Szegedi Fegyház és Börtön HSR részlegének tapasztalatai

A TÉSZ végrehajtására első időszakban a hosszútartamú szabadságvesztés végrehajtásában tapasztalattal rendelkező Szegedi Fegyház és Börtön került kijelölésre, itt került kialakításra és átadásra 2005-ben az első HSR körlet. A továbbiakban – a teljesség igénye nélkül - ismertetem a HSR részleg belső életét, a fogvatartottak helyzetét, továbbá célom felhívni a figyelmet egyes megfontolandó intézkedésre. A sikeres terápiák szempontjából megfontolandó, hogy a HSR részlegen elhelyezett elítéltek többsége motiválható, a közreműködési hajlandóságuk magas. Lehetséges, atipikus foglalkoztatási és oktatási formák lehetnek esetükben az oktatás és/vagy távoktatás, a tréningek, valamint a resztoratív munka támogatása. A resztoratív tevékenység a büntetés-végrehajtás társadalmi megítélése szempontjából súlyos üzenettel bír. A helyreállító,

⁴⁴ Korszakváltás a büntetés-végrehajtásban. Útmutató a 2013. évi CCXL. törvény megismeréséhez. *Börtönügyi Tanulmányok*, 2015/2. 1–161.

jóvátételi munka igénye már korábban megfogalmazódott intézeti szinten, kivitelezése a HSR-en elhelyezett elítéltek vonatkozásában sem megoldhatatlan, az itt elhelyezett fogvatartottak a társadalmi jóvátételi programokba csak ilyen módon tudnának tevékenyen bekapcsolódni. A HSR részlegen Éles Éva, Matovics Csaba és Tikász Sándor véleménye alapján hangoskönyv-készítés, adatrögzítés, valamint dokumentumok digitalizálása, mint resztoratív tevékenység jöhetnek szóba. A Szegedi Fegyház és Börtönben a hosszúidős elítéltek – köztük a HSR-en elhelyezettek – iskolai képzettsége lehetővé tenné olyan elítélti munkáltatási forma bevezetését, mely nem jelentene különösebb anyagi terhet az intézet költségvetésére.⁴⁵

A HSR részlegen az állat- és növényterápia ismert eredményeit több éve alkalmazzák az elítéltek kezelése során. Az elítéltek önkéntes alapon kisállatot kaptak a zárkájukba, amelyeket nagy odaadással gondoztak. Az állattartás ilyen módon folyamatos és személyi felelősséget igénylő tevékenység, amely egyben pozitív emocionális és pszichés hatással van az elítéltekre, egyeseknek szemmel láthatóan megváltozott a kommunikációja, a hangulata. Szükségszerű megemlíteni az intézmény szolgálatot teljesítő személyi állományának túlterheltségét, ugyanis a HSR részlegen dolgozók meglehetősen nagy pszichés megterhelésnek vannak kitéve, amely abból is adódik, hogy az elítéltekkel való bánásmód, a kezelésük egy külön speciális felkészülést igényel. A kezelő személyi állomány mentális és pszichikai egészségének megóvása érdekében szükséges lenne fenntartani, visszavezetni azt a szolgálat szervezési gyakorlatot, hogy háromhavonta az érintett munkatárs e részlegről egy másik részlegre átkerüljön. A személyi állománnyal kapcsolatban a szupervízió fontosságát szükséges még megemlíteni, mely jelenleg csak részben működik. Az is elképzelhető és kivitelezhető lenne, ha egyfajta külső monitoring alapján történne a szupervízió. Véleményem szerint a ventiláció és a szupervízió a személyes bevonódás csökkentése szempontjából is kiemelt jelentőséggel bír.⁴⁶

A részleg egyik sajátossága az izoláltság, ami mindenekelőtt azt a célt szolgálja, hogy az ott elhelyezett elítélteket az ítélethozatal és az azt megelőző traumát egy szakmai támogató közegben fel tudja dolgozni, fel tudjon készülni a végrehajtásban való együttműködésre. Az előbbieket figyelembe véve, a HSR továbbra is egyfajta felkészítő részleg szerepét kell, hogy betöltse. Az elítélteket az elhelyezésekor szembesül a speciális szabályokkal, együttműködése esetén a

⁴⁵ ÉLES Éva – MATOVICS Csaba – TIKÁSZ Sándor: A Szegedi Fegyház és Börtön hosszúidős fogvatartási tapasztalatai. *Börtönügyi Szemle*, 2018/2. 21–38.

⁴⁶ ÉLES–MATOVICS–TIKÁSZ i. m. 21–38.

többletjogosultságokkal, a részleg nyújtotta különböző terápiás lehetőségekkel, valamint együttműködés hiányában a rezsim következetes korlátaival. Ebből a szempontból vizsgálva a HSR egyfajta „köztes rezsimnek” is tekinthető, hiszen a felülvizsgálat okán átmenetet képez a normál fegyházas reintegrációs részlegek irányában. A HSR-en az elítéltet felkészítik arra, hogy bizonyos idő elteltével az ítéletének hátralévő részét az intézet egy másik fegyházas, vagy másik speciális reintegrációs részlegén – például a pszicho-szociális részlegén, egy nagyobb zárkaközösségben töltsse le. Az eddigi kezelési gyakorlatból adódóan nyilvánvaló, hogy a HSR egyfajta felkészítő részleg szerepét fogja majd betölteni az elkövetkezendő időszakban is. A felkészítés időszaka eddigi tapasztalatok alapján általában nem lehet kevesebb, mint egy év, hiszen egy hosszú ítéletet töltő elítélt lelki történéseinek nyomán követéséhez hosszabb időre van szükség. A Szegedi Fegyház és Börtön vezetőinek tapasztalata alapján újra át kell gondolniuk a HSR kezelési rendszerét azért, hogy az itt elhelyezett elítéltek egy része rövidebb ideig tartózkodjon a részlegén, különben tapasztalatuk szerint fennáll annak az esélye, hogy „megszeretik” az itteni elhelyezést, amely viszont hosszú távon egyelőre nem prognosztizálható végrehajtási problémákhoz vezethet, azonban a HSR körlet férőhelyei jelenleg maximálisan ki vannak használva. A szervezet igyekezett prognosztizálni a fogvatartottak viselkedését, teóriák születtek annak várható alakulásáról. Abban megvolt az egyetértés, hogy minden fogvatartott más és más pszichés jellemzőkkel rendelkezik, másként viseli a büntetés terheit és más módon fog reagálni az őt ért hatásokra az adott feltételek között. A kilátástalanság, a beláthatatlan idő kiindulási pont, és mivel a fogvatartottak már semmit sem veszíthetnek, állandó indulati feszültségre, agresszivitásra számítottak részükről. Az előzetes várakozások arról szóltak, hogy a fogvatartottak agresszivitása, indulatai elsősorban a személyzetre fognak irányulni, tehát egy feszültségektől terhelt szolgálati hely lesz a HSR körlet, itt lesz a legnagyobb biztonsági kockázat az intézetben, azonban a túlzott, állandó agresszivitással kapcsolatos feltevés nem igazolódott. Az a feltételezésük azonban, hogy gyakoribb lesz a fogvatartottak önmaguk ellen fordulása, tetten érhető a körletrészen. Mivel a fogvatartotti körnél a reintegrálás nem lehet cél, az intézet törekvése kizárólag a börtönszocializáció minél hatékonyabb, egyszerűbb megvalósítása lehet. A nyitott kérdés tehát az, hogy vajon képesek lesznek-e szocializálódni a HSR után egy nyitottabb börtönrezsimhez, illetve a társaikhoz az onnan kikerülő fogvatartottak?⁴⁷

⁴⁷ Uo.

2.3. Pszichológus szerepe a HSR körleten

A pszichológus már a TÉSZ kezdeti időszakában aktívan részt vett a HSR körlet kialakításában, tanácsaival segítette a mentális egészség, a működési feltételek humánus, a börtönártalmakat csökkentő életfeltételek és a dinamikus biztonságot szolgáló körülmények megteremtését. Szerepe legtöbbször a mediátori tevékenység volt, elősegítette az elítélt HSR körletrészen történő elhelyezésének lebonyolítását. A részlegen a pszichológus tevékenységét a büntetés-végrehajtási szerv jogszabályban meghatározott céljainak és feladatainak végrehajtása érdekében, annak szolgálatában a pszichológia sajátos eszközeivel végzi. Feladata a fogvatartottak pszichológiai ellátása, vizsgálatok, vélemények és javaslatok elkészítése. Tevékenységének célja a pszichés tünetek oldása, a konfliktust előidéző tényezők, motivációk feltárása, kezelése, prevenciója, a személyiség fejlesztése, szuicid cselekmények megelőzése, illetve krízisintervenció. Az immár 12 éve működő HSR részlegen elhelyezettek más elítéltekhez képest speciális csoportot alkotnak. Az eltelt idő óta az első TÉSZ-es generációból már csak egy fő tartózkodik a részlegen. Az évek során több mint 20 fő befogadására került sor, akik hosszabb-rövidebb itt-tartózkodás után elszállításra, kihelyezésre kerültek vagy elhunytak. Az intézet vezetőinek tapasztalatai alapján elmondható, hogy általában nincsenek elvárások a fogvatartottakkal szemben, több hónap vagy év szükséges egy terhelhető, bizalmas kapcsolat kialakításához. A nehézség ott jelentkezik, ahol irreális elvárások vannak a pszichológussal szemben, aminek oka lehet a személyiség alacsony fejlettségi szintje vagy súlyos pszichopatológiai elváltozások. Összességében elmondható, hogy a TÉSZ-es fogvatartottak megkülönböztetett figyelmet igényelnek a büntetés-végrehajtási intézet személyi állománya részéről, mindemelllett ellátásuk során mind a pszichológus, mind a személyi állomány figyelembe veszi a büntetésük jellegéből fakadó sajátos igényeiket.⁴⁸

3. Összegzés

Lényegre törően, a teljesség igénye nélkül igyekeztem bemutatni a TÉSZ kapcsán hazánkban kirajzolódó problémákat. Egyetértek azzal az állásponttal, amely szerint a büntetőjogi szankciók azon állománya, amely az emberi jogokat is szem előtt tartja, korlátozott. Mindezek ellenére azonban – véleményem

⁴⁸ Uo.

szerint – a civilizált társadalom által elfogadott minimum alá nem süllyedhet egyik szankció sem. Nyilvánvaló, hogy a halálbüntetés eltörlésére többek között azért volt szükség, mert ez a minimum nem engedélyezte ezt a büntetési nemet, hiszen a fejlett társadalmakban senki nem törhet a másik életére, ez vonatkozik a jogalkalmazóra is. Ugyanakkor azzal is egyetérttek, hogy Magyarország még nem érett meg arra, hogy a legsúlyosabb bűnelkövetők büntetését csupán 15 évben határozza meg. Véleményem szerint igazolást nyert, hogy a tettarányosság elve, és a társadalom hatékony védelme nem nélkülözheti a szigorú büntetőjogi szankciókat, köztük a legsúlyosabbat, a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést sem. Ugyanakkor ezen intézmények részben korrekciót igényelnek, amely módosítások következtében a jogállami elveknek megfelelő, nemzetközi és alkotmányos elvárásoknak is eleget tevő szankcióként élhet tovább a TÉSZ.⁴⁹

⁴⁹ POLGÁR (2017) i. m. 1–241.